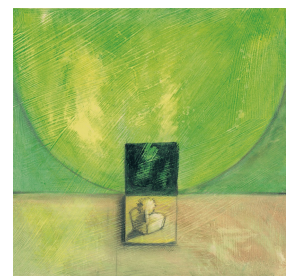

In dialoog met Don Bosco een opvoedingsproject

Met de opvoedingsdoelen naar de werkvloer

**Opvoeden tot verantwoordelijkheid
in het kleuter- en lager onderwijs**

Ideeën in verband met het opvoeden tot verantwoordelijkheid

**samen
DON BOSCO
zijn plaats
geven**

1. Voorafgaande opmerkingen

- Met deze tekst beogen we een bijdrage te leveren tot het concretiseren, het dichterbij brengen van het salesiaans pedagogisch project: *'In dialoog met Don Bosco, een opvoedingsproject'* naar de wereld van het kleuter- en lager onderwijs. Op p. 12 van dit opvoedingsproject lezen we:
'We schrijven dit project voor het geheel van de Vlaamse Don Bosco-gemeenschap. Dat verplicht ons vrij algemeen te blijven. Scholen, jeugdtehuizen, internaten, bezinningscentra en speelpleinen zullen vanuit de eigen situatie en de eigen noden een vertaling horen te maken van dat project in een visietekst en werkplan.
In die zin is dit opvoedingsproject niet alleen een voorstelling van datgene waar wij in de werken van Don Bosco Vlaanderen voor staan en gaan, maar ook een aanzet tot bezinning op de eigen praktijk.'
- Het is dus een uitdaging, om wat algemeen verwoord werd, te vertalen naar de wereld van het kleuter- en lager onderwijs, maar getrouw te blijven aan de algemene tekst.
- De voorliggende tekst is vrij uitvoerig omdat we enerzijds het opvoedingsdoel 'verantwoordelijkheid' waarover het hier gaat, breed willen situeren binnen het opvoedingsproject, binnen het werken in een salesiaanse context en ook binnen het breder maatschappelijk gebeuren. Anderzijds willen we ook een aantal heel concrete voorbeelden geven hoe je als leerkracht, als kleuterleidster de kinderen, de kleuters kunt helpen opvoeden tot mensen die verantwoordelijkheid opnemen.
- *'Nu geven we dit project uit handen. We vertrouwen het toe aan veel mensen die dagelijks met jongeren in dialoog gaan. Het zal zijn werk gedaan hebben als teamvergaderingen, klassenraden, schoolwerkplannen, directieraden, vakwerkgroepen, individuele handelingsplannen... de ideeën die hier verwoord worden, integreren in het dagelijkse pedagogische werk.'* (*In dialoog met Don Bosco: een opvoedingsproject*, p. 99).
- Verantwoordelijkheid is één van de doelen die in het opvoedingsproject naar voor wordt geschoven en waaraan in een Don Boscoschool wordt gewerkt. Ook al wordt het in deze context apart behandeld, het moet steeds verstaan worden in relatie met de drie andere opvoedingsdoelen (vrijheid, verbondenheid en zingeving) en in het perspectief van de integrale ontwikkeling van de jongeren.
- De omschrijving van de opvoedingsdoelen in het opvoedingsproject gebeurde tegen de achtergrond van het daar gehanteerde mensbeeld, maar ook vanuit de ruimte en de tijd waarin we opvoeding gestalte moeten geven d.w.z. Vlaanderen bij het begin van de 21ste eeuw.
- In de maatschappij waarin wij leven dient de hedendaagse opvoedingswerkelijkheid zich aan als een veelheid van ideeën, stromingen, normen, levenswijzen, waarden, ... waarin vaak weinig ordening te vinden is. Omdat we ons met ons opvoedingsproject midden in die veelheid plaatsen, komen we in een spanningsveld terecht van ons aanpassen aan die werkelijkheid en tegelijkertijd ons kritisch ertegenover opstellen. Vandaar dat we opteren voor een communicatief opvoedingsmodel. Als opvoeder staan we in de ruimte tussen de vele opvattingen en reflecties die jongeren hebben bij de vragen die ze zich stellen i.v.m. het leven in het algemeen en de

vrijheid in het bijzonder. Wanneer we deze elementen in een gesprek met de jongeren kunnen opnemen ontstaat groei naar meer menselijkheid.

- Vorming en ondersteuning van nieuwe maar ook ervaren leerkrachten en kleuterleidsters is een wezenlijk deel van het personeels- en nascholingsbeleid van een school. Om dit te waar te maken moet het een gepland aspect zijn in het globale schoolgebeuren. De directeur is de eindverantwoordelijke voor dit beleid wat niet wil zeggen dat hij dit niet samen kan bespreken met zijn team vanuit het perspectief van een samen gedragen verantwoordelijkheid voor de kwaliteit van onderwijs en leven op school.
- Werken binnen een salesiaanse context, vanuit het opvoedingsproject versterkt nog het belang van het samen school-maken, van het samen verantwoordelijkheid opnemen voor een leefbare school, waar kinderen en leerkrachten groeikansen, leerkansen krijgen om zich te ontwikkelen op de vele aspecten van hun mens-zijn. En waar, specifiek de leerkrachten betreft, leerruimte aangeboden krijgen om zich professioneel te ontwikkelen.
- Opvoeden van kleuters, van kinderen gebeurt doorheen het dagelijks onderwijzen en met hen leven in de klas, op de speelplaats, in de refter, op uitstap
- Waartoe willen we ze opvoeden? In welke richting willen we hen helpen uitgroeien?
- Verantwoordelijkheid is één van de doelen die in het opvoedingsproject naar voor wordt geschoven en waaraan in een Don Bosco school wordt gewerkt. Ook al wordt het in deze context apart behandeld, het moet steeds verstaan worden in relatie met de drie andere opvoedingsdoelen (vrijheid, verbondenheid en zingeving) en in het perspectief van de integrale ontwikkeling van de jongeren.
- De (nieuwe) personeelsleden moeten gemotiveerd worden tot en ondersteund worden bij deze waardenopvoeding.
- Naast formele (vormings)momenten bieden ook informele gesprekken inspiratie om van het opvoeden tot vrijheid werk te maken.
- Nieuwe personeelsleden zullen zich vlugger zeker voelen i.v.m. deze waardenopvoeding wanneer zij in hun eerste jaar in het onderwijs op een systematische en deskundige manier begeleid worden.

2. Tekst uit het opvoedingsproject: verantwoordelijkheid

'Vrijheid die absoluut wordt, is de grootste onvrijheid. Vrijheid kan maar van mogelijke onvrijheid verlost worden door de verantwoordelijkheid. In de verantwoordelijkheid verwijst men naar wat buiten de eigen persoon ligt. In die zin beperkt de verantwoordelijkheid de vrijheid, maar tegelijkertijd verruimt en verdiept ze die. In verantwoordelijkheid voor de omringende werkelijkheid wordt men zelf meer persoon en geeft men de werkelijkheid meer recht.

In ons mensbeeld hebben we de mens gekarakteriseerd als een relationeel wezen dat zijn bestaan te danken heeft aan de natuur, de medemensen en de ruimere maatschappij. Dat verweven-zijn van het bestaan met de omringende werkelijkheid vraagt om verantwoordelijkheid. Voor zichzelf in de eerste plaats: dat men zorg draagt het haalbaar beste

levensproject voor zichzelf te verwezenlijken en zich daaromtrent niet laat leiden door destructieve keuzes. Die verantwoordelijkheid heeft ook een ecologische dimensie: respect voor de natuur zoals ze zich als gave en opgave aan de mens aandient. In die verantwoordelijkheid ontmoet hij tevens zijn medemens: als een geschenk maar ook als iemand die tot leven gebracht moet worden. Bovendien wordt iedereen geroepen tot een maatschappelijk engagement. De ruimere structuren en instituties dragen de individuele mens maar dagen hem ook uit die maatschappelijke context vorm te geven en te ontwikkelen. Meer bepaald blijft de uitdaging van kracht onrechtvaardige systemen, armoede en verdrukking ongedaan te maken.

Opvoeden is de jongere steunen om zich los te maken uit het isolement van een louter ik-gerichte ontwikkeling. Het is ruimte geven om verantwoordelijkheid te oefenen in zeer concrete situaties, aangepast aan de leeftijd en reeds verworven vaardigheden. Het is hem bewust maken van de verbanden waarin hij leeft en waarvan hij voor een stuk afhankelijk is. Het is hem ook bewust maken van het gegeven dat die verbanden 'levend' moeten worden gehouden. Het is hem voorbereiden op hun rol in de kleinere en grotere maatschappij. Het is hem situaties aanbieden waarin hij die verantwoordelijkheid kan beleven.

In dialoog met Don Bosco: een opvoedingsproject, Don Bosco Centrale, Sint-Pieters-Woluwe, 2001, p. 35-45.

Deze tekst vertaald naar het kleuter- en lager onderwijs

Opvoeden is de kleuter, het kind steunen om zich los te maken uit het steeds gericht zijn op zijn eigen persootje. Het is het kind ondersteunen in zijn leerproces los te komen van het 'nu ik en ik alleen' en zich te richten/open te stellen naar 'het' en 'de' andere. Het kind moet hierbij geholpen worden. Het is het kind bewust maken van de aanwezigheid en de behoeftes van de andere kinderen en het gegeven dat er maar één juf is voor alle kindjes in de klas. Het is het kind bewust maken van respect op te brengen voor de natuur, de dieren, de bloemen de planten... Het is het kind leren verantwoordelijkheid (zorg dragen voor) op te nemen voor zichzelf en de kindjes van de klas.

3. Inhoud

- Verschillende actoren spelen in het proces van volwassen worden van kinderen een belangrijke rol: ouders, familie, buurt, school, jeugdbeweging, ... maar ook opiniemakers zoals de media, reclame, ... treden al vlug binnen in de wereld van het kind.
- Volwassen worden is een kwestie van leren verwerken van wat men van anderen in de wisselende omstandigheden van het leven heeft meegekregen en van wat zich onophoudelijk in het leven aandient. In die zin is volwassen worden een proces van emancipatie, van ontvoogding waardoor het kind zijn eigen persoonlijkheid vormgeeft. Ook het jonge kind staat reeds voor deze opgave. Een kind doet doorheen de dag heel wat ervaringen op die in de eerste plaats

gewoon binnenkomen in het leven van het kind, die het al of niet een goed gevoel geven. Goed wanneer het aansluit bij zijn beleving (intuïtief en aangeleerd) van wat fijn en goed is. Ongemakkelijk of onzeker, wanneer dit niet het geval is. Met andere woorden, datgene wat het kind meemaakt, wordt getoetst aan vroegere ervaringen en aan de waarden die de volwassenen (en in de eerste plaats het thuismilieu) via het samenleven hebben voor geleefd en doorgegeven.

- Dit emancipatieproces krijgt steeds een eigen, specifieke invulling. Kinderen worden opgeroepen om op een persoonlijke manier inhoud te geven aan hun levensproject. Daarom is het belangrijk dat de kleuterleidster/leerkracht zijn levenswaarden communiceert maar eveneens dat hij het kind ook structuren en methodieken aanreikt om zijn levensproject te toetsen en te bevragen. Het is belangrijk dat kinderen dit leren doen in communicatie met de mensen die hen omringen en in een kritische reflectie op de werkelijkheid waarin zij staan.
- In die zin hebben een kleuterleidster en een leerkracht een zeer belangrijke opdracht. Ze zijn heel sterk referentiefiguren, voorbeelden waar de kinderen naar opkijken en bovendien zijn de kinderen nog zeer ontvankelijk.
- Verantwoordelijkheid opnemen impliceert het bekende durven achterlaten en nieuwe wegen exploreren. Er zit aan verantwoordelijkheid ook een appellerende kant, een roepingsaspect. Kinderen zullen op dit appél slechts ingaan wanneer zij zich voldoende veilig en toegerust weten, wat hier heel sterk het belang van een affectief veilig klimaat oproept.
- Het opnemen van verantwoordelijkheid is inherent aan het leerling zijn. Er is de algemene verantwoordelijkheid die van ieder mens wordt verwacht: zorg voor materiaal (niet op de banken schrijven), respect voor medemensen (niet pesten), ... Een aantal verantwoordelijkheden zijn eigen aan het leerling-zijn. Van hen wordt verwacht dat ze stipt zijn, dat ze hun lessen leren, hun taakjes maken, dat ze hun agenda en nota's bijhouden, ... Daarnaast zijn er verantwoordelijkheden als kans meegegeven met het leerling-zijn: vertegenwoordiger van de klas in de leerlingenparlement, participeren aan een werkgroepjes (bijvoorbeeld werkgroep netjes houden van de speelplaats of eigen klasje), ook kleinere taken kunnen kansen bieden tot het opnemen en oefenen in verantwoordelijkheid (bijvoorbeeld visjes eten geven, de dagkalender bijhouden...)
- Opvoeden tot verantwoordelijkheid mag niet voorbij gaan aan de band tussen vrijheid en verantwoordelijkheid. Kinderen moeten uitgedaagd worden na te denken over de verantwoordelijkheden die bepaalde vrijheden met zich meebrengen.
- Opvoeden tot verantwoordelijkheid beweegt zich op het continuüm tussen zelfredzaamheid en aangeleerde afhankelijkheid.
- Verantwoordelijkheid wordt niet in één keer verworven. Aanzetten hiertoe moeten voldoende vaak gegeven worden. Het is een groeiproces, een leerproces. Ook kinderen die falen m.b.t. het opnemen van hun verantwoordelijkheid moeten nieuwe kansen krijgen.
- Opvoeden tot verantwoordelijkheid is zoals elk andere opvoeding een relationeel gebeuren. Het vertrouwen dat de leerkracht/de kleuterleidster in het kind heeft, zal in grote mate mee het geloof van het kind bepalen dat hij de gevraagde verantwoordelijkheid aankan.

- Omdat we ons in een pedagogische context bevinden is het noodzakelijk de verantwoordelijkheid die aan kinderen gegeven wordt en die van hen gevraagd wordt, te doseren in overeenstemming met de leeftijd, maturiteit, capaciteiten, ... van de kinderen. Verantwoordelijkheid geven veronderstelt van de kleuterleidster/leerkracht assistentie. Het gaat om een begeleide, gecoachte verantwoordelijkheid.
- Een groot gedeelte van de verantwoordelijkheid van de kinderen is een gedelegeerde verantwoordelijkheid. Deze vraagt om opvolging. Dit laat toe de kinderen die hun verantwoordelijkheid opnemen te bevestigen en anderen bij te sturen. Van leerkrachten/kleuterleiders wordt verwacht dat zij reageren wanneer kinderen hun verantwoordelijkheid en de hiermee gepaard gaande vrijheid en het vertrouwen dat hen geschonken wordt, niet of onvoldoende opnemen.
- Kinderen hebben nood aan en tevens recht op oefenplaatsen en -kansen om zich gaandeweg hun verantwoordelijkheid eigen te maken. Een school moet hen deze ruimte bieden.
- Ook de kinderen van het kleuter- en lager onderwijs dragen al een stukje verantwoordelijkheid voor het opnemen van het eigen leerproces. Het is bij hen nog heel belangrijk dat ze hierbij geholpen worden, begeleid worden in het leren zelfstandig leren. Het is een hele uitdaging om aangepast aan de leeftijd en de mogelijkheden van de kinderen hier concrete stappen in te zetten.
- Leren is iets wat men 'doet', niet iets wat men ondergaat. Opnieuw ligt hier voor de betrokken leerling een grote verantwoordelijkheid.
- Opvoeden tot verantwoordelijkheid en vrijheid veronderstelt regelduidelijkheid voor de personeelsleden en voor de kleuters, de kinderen en hun ouders. Het is belangrijk dat alle personeelsleden vertrouwd zijn met de (inperkende) regels die ten grondslag liggen aan de schoolorganisatie. Centrale vraag hierbij is: in welke mate de jongeren structuur, veiligheid, toezicht nodig hebben en in welke mate de jongeren verantwoordelijkheid en zelfstandigheid aankunnen.
- Kinderen vrijheid en verantwoordelijkheid bieden, verloopt bij een groep anders dan bij een individueel kind/kleuter.
- Kinderen opvoeden tot verantwoordelijkheid vraagt meer van de leerkracht. Hij wordt de begeleider van de kinderen in hun proces van volwassenwording. Opvoeden tot verantwoordelijkheid is een vorm van attitudevorming. Van de leerkrachten wordt verwacht dat zij zelf deze attitude geïntegreerd hebben en de situationele invulling van het opnemen van verantwoordelijkheid overstijgen. Dit veronderstelt dat zij zelf zowel binnen als buiten de school verantwoordelijkheid opnemen, ook voor zaken waar ze niet 100% achter kunnen staan.
- Er zijn echter ook grenzen aan de verantwoordelijkheid van de kleuterleidster/leerkracht. Een leerkracht moet niet alles kunnen. Op bepaalde momenten moet hij zijn verantwoordelijkheid overdragen aan mensen of diensten met een specifieke deskundigheid.
- In het opvoeden tot verantwoordelijkheid ben je (zoals voor het geheel van het onderwijs- en opvoedingsgebeuren) je eigen instrument. Je draagt jezelf altijd mee: je eigen opvattingen, waardehiërarchie, kwetsuren, angsten en onvrijheden, verworven vrijheid, ... Het is dan ook belangrijk dat de opvoeder een goed beeld van zichzelf heeft.
- Verantwoordelijkheid impliceert ook de bereidheid om te herstellen wat stuk gemaakt

is, en dit zowel op fysisch als psychisch vlak, zowel door het kind/de kleuter als door de leerkracht.

- Opvoeden tot verantwoordelijkheid heeft ook alles te maken met opvoeden tot weerbaarheid. Durven neen zeggen t.a.v. ideeën, uitnodigingen, gedrag, ... die niet leven gevend zijn.

4. Toepassingsvelden

- Het school- en klasgebeuren biedt vele mogelijkheden om de kleuters en de kinderen een goede oefenplaats te bieden voor het groeien in verantwoordelijkheid. Het vraagt de nodige creativiteit en flexibiliteit van de kleuterleidster en de leerkracht om deze kansen te zien en aan te bieden.
- Een school met duidelijke omgangsvormen en regels die gelden voor iedereen biedt houvast en vergemakkelijkt het de kinderen om hun verantwoordelijkheid op te nemen en vergemakkelijkt het de leerkrachten en de kleuterleiders om verantwoordelijkheden te delegeren (aan te bieden als kans aan de kinderen).
- Verantwoordelijkheid opnemen betekent ondermeer ook de consequenties en de gevolgen van zijn keuzes dragen.
- Een positief, opvorderend schoolklimaat dat stoelt op een vertrouwensrelatie tussen volwassenen en kinderen draagt bij tot de groei van de verantwoordelijkheidszin van deze laatsten.
- Hoe groter de verbondenheid tussen kinderen onderling en tussen de kinderen en de leerkracht, hoe groter de bereidheid om verantwoordelijkheid op te nemen. Werken aan een positief klasklimaat komt de verantwoordelijkheidszin van de kinderen ten goede.
- Het belang van het vóórleven van waarden, zo ook van verantwoordelijkheid, kan niet genoeg onderstreept worden. Ook van kleuterleiders en leerkrachten wordt verwacht dat zij consequent zijn, afspraken opvolgen, correct omgaan met het materiaal van de school, hun lessen en toetsen voorbereiden, ... en op die manier verantwoordelijkheid vóór leven.
- **Werken aan verantwoordelijkheid via inspraakmogelijkheden**
Inspraakansen stimuleren de verantwoordelijkheidszin. Leerlingen concreet en erfahrbaar betrekken bij de vormgeving van het schoolgebeuren in zijn geheel maar ook bij het concrete lesgebeuren draagt bij tot de ontwikkeling van hun verantwoordelijkheidsgevoel. De valkuil is jongeren met een kluitje in het riet te sturen door hun enkel een 'nep-verantwoordelijkheid' aan te bieden. Inspraak veronderstelt de bereidheid je als leerkracht en als school te laten bevragen.
 - Leerlingen kunnen betrokken worden bij het opmaken van regels en afspraken in de klas
 - Een leerling is verantwoordelijk voor 'orde en tucht' wanneer de leerkracht eventjes het klaslokaal verlaat
 - Klasverantwoordelijke
 - Peter- en meterschap

- Kinderparlement
 - Werkgroepjes
- **Werken aan verantwoordelijkheid via het opnemen van deeltaken**
 De leerkracht kan zowel binnen als buiten het klasgebeuren taakjes toevertrouwen aan de kinderen. Vaak zien we een samengaan van vrijheid en verantwoordelijkheid: het kind krijgt de kans aangeboden en is vrij (soms ook niet) er al dan niet op in te gaan.
 - Op het takenbord van de klas vult het kind zijn naam (of een symbooltje als het om een kleuter gaat) in bij een klastaak, bijvoorbeeld: bord vegen, gerief uitdelen, visjes eten geven, scheurkalender bijhouden, licht aansteken, sorteren van afval, postbode, en dergelijke meer.
 Gebeurt het niet, dan merken anderen het wel op en wordt erover gepraat.
 - Werken met contractwerk: de kinderen krijgen een aantal opdrachten die ze binnen een bepaalde tijdsduur moeten uitvoeren. Ze bepalen zelf wanneer ze de taken uitvoeren binnen de opgegeven termijn (vrijheid en verantwoordelijkheid)

- **Werken aan verantwoordelijkheid via het leren leren**
 Het **leren-leren (een vakoverschrijdende eindterm)** is er op gericht dat kinderen meer en meer verantwoordelijkheid opnemen voor het eigen leren. Deze doelen beogen dat ze gradueel (van eerste graad naar derde graad) zelf richting en inhoud geven aan hun leren; dat ze geleidelijk loskomen van een zuiver leraar-gestuurd leren en evolueren naar een meer zelfgestuurd leren.
 De leerkracht kijkt naar de leerlingen die moeite doen om de nieuwe inzichten, vaardigheden en attitudes te integreren in hun persoon. De leerlingen zijn daar zelf de eerste verantwoordelijken voor. Voor begeleid zelfstandig leren zijn groepswork of contractwerk vaak aangewezen werkvormen.
 Schools leren vervangen door ervaringsleren maakt leren levensnabij en nodigt de leerlingen uit om hun leerproces in eigen handen te nemen.

Concreet vertaald zich dit in:

- kinderen stimuleren in het zelf op zoek gaan naar informatie, het zelf zoeken van oplossingen voor gestelde problemen. Kinderen krijgen bijvoorbeeld opzoekwerk in de bibliotheek, of op de computer.
- Deze (samenhangende) informatie op een systematische wijze leren verwerken en toepassen.
- Eenvoudige problemen leren oplossen en op die manier oplossingsstrategieën leren ontwikkelen.
- Het plannen en reguleren (eventueel onder begeleiding) van het eigen leerproces. Bijvoorbeeld: hun lessen, taken en opdrachten (projectwerk) leren plannen en organiseren. Hun eigen leerproces leren evalueren en bijsturen is een bijdrage tot de groei in verantwoordelijkheid.
 De kinderen mogen zelf een projectje kiezen uit een opgegeven reeks. Kinderen mogen uit een opgegeven reeks een boek kiezen om te lezen en om te bespreken.

- **Werken aan verantwoordelijkheid via het leren zorg dragen** voor
De eindtermen wereldoriëntatie (op vlak van gezondheidsopvoeding, milieu-
opvoeding, wereldoriëntatie mens en maatschappij) en de vakoverschrijdende
eindtermen sociale vaardigheden bieden heel wat aanknopingspunten voor de
opvoeding tot verantwoordelijkheid: zorg dragen voor milieu, zorg dragen voor
elkaar, zorg dragen voor zichzelf, voor het eigen lichaam, leren omgaan met relaties
en seksualiteit.
 - **zichzelf**
De kinderen hebben op de eerste plaats een verantwoordelijkheid t.a.v.
zichzelf: gezondheid, hygiëne, voeding, kleding... Zowel binnen het
lesgebeuren als daarbuiten kunnen zij hiertoe opgeroepen worden.
Bijvoorbeeld:
 - Jasjes aan, wanneer het buiten koud is of regent, anders word je ziek
 - Samen nadenken rond snoepen
 - Handjes wassen na toiletgebruik
 - Op tijd naar bed
 - **de andere kinderen en de juf**
De school biedt de kinderen heel wat gelegenheden om voor elkaar
verantwoordelijkheid op te nemen.
 - Oudere jaars voor jongeren: peter-meterschap van kinderen van de derde
graad voor kleutertjes, speelplaatsanimatie...
 - Zorggroepjes van drie leerlingen die voor elkaar nota's bijhouden indien
nodig.
 - Oudere kinderen helpen de leerkracht bij het aan- en uitdoen van de
jasjes, of tijdens de speeltijd loopt een vijfjarige mee naar het toilet
wanneer een kleintje dringend moet.
 - Zorg dragen voor kinderen die het moeilijker hebben op een af ander
aspect: helpen met een taakje, helpen om een knoopje los te maken ...
 - Aan de hand van poppen, de kleuters bepaalde vaardigheden aanleren.
Bijvoorbeeld: elke week zijn er andere kleuters verantwoordelijk voor drie
poppen: 's avonds uitkleden en de pyjama aantrekken, te slapen leggen
in hun bedje ... en 's morgens ook weer voor hen zorgen.
 - Het organiseren van een klasfeestje voor de verjaardag van de juf
 - Kleuters/kinderen helpen mekaar, (hand geven bij evenwichtsoefening)
wanneer ze bang zijn en de juf niet vrij is om daar te helpen.
 - **dieren**
 - Visjes, schildpad ... eten geven.
 - In de winter broodkrumeltjes geven aan de vogels.
 - Kinderen stimuleren om ook thuis voor de vogeltjes te zorgen in de
winterperiode (voorbeeld via verhaaltjes).
 - **het schoolmateriaal**
Overeenkomstig hun mogelijkheden, kan aan kinderen specifieke
verantwoordelijkheid worden gegeven, bijvoorbeeld het controleren van
materiaal, het wegbergen van materiaal, orde en netheid in de klas,...
 - Tijdens de korte speeltijden kunnen de kleuters een klasbal nemen. Wie
de bal neemt is daar verantwoordelijk voor, zorgt er ook voor dat die

- terug in de klas komt.
- Orde en respect voor het klasmateriaal is ook belangrijk.
 - Er zijn nieuwe speelkoffers aangeschaft met spelmateriaal om tijdens de langere middagspeeltijd te gebruiken. Per maand is bijvoorbeeld een klas verantwoordelijk om alles weer netjes in de koffers op te bergen.
 - Belangrijk dat leerkrachten en kinderen samen verantwoordelijkheid opnemen: bijvoorbeeld: na het verven, worden samen de verfborstels uitgewassen en netjes op hun plaats gelegd.
 - Breng kinderen het nodige respect bij voor het materiaal waarover zij kunnen beschikken. Maak ze prijsbewust.
- **de samenleving**
 - De maatschappelijke verantwoordelijkheid van leerlingen wordt gestimuleerd wanneer vakken aansluiten bij de actualiteit en de leerlingen aangezet worden om hierbij kritische vragen te stellen. Deze werkwijze kan bij leerlingen een drang naar meer inzicht in de bredere en meer complexe samenhang wakker maken of misschien zelfs tot een persoonlijk engagement stimuleren (Amnesty International, Greenpeace, ...).
 - Bepaalde lesonderwerpen lenen zich tot een ethisch of filosofisch debat: hoe kunnen wij ons inzetten voor een betere wereld? Met dit soort vragen stimuleert men de leerlingen na te denken over belangrijke maatschappelijke thema's en stimuleert men hun verantwoordelijkheid.
 - Werkgroepje Broederlijk Delen.